

# FELSEFE DÜNYASI

2010/1 Sayı: 51 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

## Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına  
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

## Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Ahmet İNAM

## Yazı Kurulu

Prof. Dr. Necati ÖNER  
Prof. Dr. Ahmet İNAM  
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ  
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR  
Prof. Dr. İsmail KÖZ  
Doç. Dr. Erdal CENGİZ  
Yard. Doç. Dr. Fulya BAYRAKTAR

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S  
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

## Yazışma ADRESİ

P.K 21 Yenışehir/Ankara  
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

20.00 (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay şubesi: 00158007288336451

## Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı  
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi  
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 YeniMahalle/ANKARA  
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

## BİYOETİK BİR SORUN OLARAK ÖTANAZİ: TARİHİ, ÇEŞİTLERİ VE FELSEFESİ

Muhsin AKBAŞ\*

İnsanlığın kültürel mirası olan geleneksel ahlâki değerlerin bir bölümü, tıp bilimi ve teknolojisi alanındaki gelişmeler nedeniyle son yıllarda her zamankinden daha yaygın olarak tartışılmaya başlanmıştır. Ölümün anlamı, öldürmenin ahlâki ve hayatın değeri, üzerinde sıkça konuşulan ve yazılan bu sorunlardan bazılarıdır.<sup>1</sup> Özellikle geçen yüzyılda bilim ve teknolojinin tıp alanında getirdiği yenilikler ve daha önce sahip olunmayan olanaklar ile bilimin ve toplumların sekülerleşmesi, tıp alanında geleneksel ahlâki ilkelerin tekrar tartışılması, yeniden tanımlanması ve hatta bunlara bağlı olarak yeni ahlâk değerleri sistemi oluşturulması girişimlerini beraberinde getirmiş görünmektedir. Bunun bir sonucu olarak, çocuk düşürme, kürtaj, bebek öldürme, intihar ve ötanazi gibi konular felsefe kitapları ve makalelerinde de birer biyoetik sorunu olarak ahlâki yönden tartışılmaktadır. Bu sorunlar bir yönüyle tıp biliminin konuları olmakla birlikte, toplumların davranış normlarının doğası, yeni ortaya çıkan durumlara uygun değer yargılarının belirlenmesi noktasında felsefenin de konusu olabilmektedir.

Burada ötanazi tartışmalarının genel çerçevesi çizilerek daha sonraki felsefi, hukuki ve dini çalışmalara altyapı hazırlanması hedeflenmektedir. Bunu gerçekleştirilirken öncelikle ötanazi kelimesinin kökeni ve ne anlama geldiği ifade edilecektir. Bu yapıldıktan sonra ötanazi sorununun tarihsel arka planı ortaya konulacaktır. Ayrıca bu bağlamda, günümüz tartışmalarına zemin hazırlamak üzere mensupları dünya nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam inançlarında ötanazinin izleri aranacaktır. Ancak bu başka bir çalışmanın konusu olarak burada sınırlı tutulacaktır. Çalışmanın sonraki kısmında ise, ötanazi uygulamalarının belli başlı çeşitlerine işaret edilecektir. Bunu günümüz tartışmalarında ötanazi lehinde ve aleyhinde öne sürülen argümanları ele alacağımız bölüm izleyecek. Şimdi ötanazi kelimesinin kökenine ve işaret ettiği anlama dönebiliriz.

\* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

<sup>1</sup> Ötanazi üzerine Batı'da yapılmış çalışmaları içeren kapsamlı bir kaynakça için bakınız: <<http://philpapers.org/browse/euthanasia>> (13 Ocak 2010).

Etimolojik açıdan ötanazi kelimesi, Yunanca *euthenatos*'tan Batı dillerine ve oradan da dilimize geçmiştir. *Eutahanatos* da Yunanca iyi anlamına gelen ön ek *eu* ile ölüm anlamına gelen *thanatos* kelimelerinin birleşmesinden türetilmiştir.<sup>2</sup> Sözlükte, "rahat ve kolay ölüm," "ıstırapsız ve hoş ölüm," "ölüme izin verme," "intiharın tıbbileştirilmesi" ve "merhametli öldürme" anlamlarına gelen ötanazi, terim olarak,

"iyileşmeyeceği ve dayanılmaz acıları ölümüne kadar süreceği tıbben benimsenmiş olan, durumu kendisi ve yakınlarınınca bilinen, zihinsel yeterliliğe sahip bir kişinin, kendi bilinci ve özgür iradesi ile vermiş olduğu karar üzerine kendisini tedavi eden hekim aracılığıyla acısız bir biçimde hayatının sonlandırılması,"<sup>3</sup>

olarak tanımlanmaktadır. Sözlük ve terim anlamlarından da anlaşılacağı üzere ötanazi kelimesi ile, geri çevrilemez acı ve ıstırap veren bir durumdan kurtulmak için irade sahibi olan bir kişinin ya da yakınının o kişi hakkında ölümü tercih etmesi ve bir hekim aracılığıyla bunu sağlayacak "görece huzurlu ve acısız" bir yolla acıya son vermesi kastedilmektedir.<sup>4</sup> Tarih boyunca ötanaziden anlaşılan hep bu olmamıştır. Steven H. Miles ötanazi kelimesinin M.Ö. 280 yılından önce bilinmediğini, ortaya çıktığında da bu anlamda değil, "acısız doğal bir ölümü" ifade için kullanıldığını aktarmaktadır. Miles, kelimenin bu anlamda, tarihçi William Lecky tarafından 1869 yılında ötanazi kelimesine bugünkü anlamı kazandırılıncaya kadar kullanıldığı iddiasındadır. Gerald J Gruman da benzer bir şekilde, on yedinci yüzyıldan önce ötanazi kelimesinin, itidal ve erdem üzere yaşayarak huzurlu bir ölüm ile hayata veda etmeyi ifade eden bir anlamı olduğunu bildirmektedir.<sup>5</sup> Kavramın anlamındaki bu değişiklik, antik dönemlerde günümüzde kullandığımız terim anlamının işaret ettiğine benzer ötanazi uygulamalarının olmadığı anlamına gelmez.

Kavramın daha açık bir biçimde anlaşılabilmesi ve sorunun kökenlerinin görülebilmesi için, çalışmanın izin verdiği ölçüde, tarihte yer almış ötanazi uygulamalarına ve bu konuda büyük dinlerin görüşlerine kısaca değinmek yararlı olacaktır. Yüzümüzü antik Yunan tarihine çevirdiğimizde, özellikle yaşlıların ve engelli bebeklerin öldürülmesi gibi ötanazi benzeri uygulamaların onaylandığını görmekteyiz. Örnek vermek gerekirse, Sardinya adası sakini yaşlı insanların pek çoğunun kendi

<sup>2</sup> John Simpson (Editör), *The Oxford English Dictionary*, CD-ROM'da İkinci Baskı, Versiyon. 4.0, Oxford 2009.

<sup>3</sup> Erdem Özkara, *Ötanazide Temel Kavramlar ve Güncel Tartışmalar*, Ankara 2001, s. 11.

<sup>4</sup> James B. Tubbs Jr., *A Handbook of Bioethics Terms*, Washington 2009, ss. 54-55.

<sup>5</sup> Gerald J. Gruman, "Death and Dying: Euthanasia and Sustaining Life: I. Historical Perspective," *Encyclopaedia of Bioethics*, Editör: Warren T. Reich, c. 1, London 1978, s. 261.

oğulları tarafından sopalarla öldürüldükleri bildirilir. Bunun nedeni ise, o toplumda "aşırı" yaşlıların hayata devam etmesinin utanç verici bir durum olarak kabul edilmesidir. On iki adaların en büyüklerinden olan Kos adasının antik dönem sakinleri, yurtlarına yaralı olamadıklarını düşündükleri bir yaşa gelince, bir şölen havasıyla çiçekler donanarak bir araya gelir ve baldıran otundan yapılmış zehiri içerek hayatlarına son verirlerdi. Antik Yunan şehir devleti Sparta'da Sardinya ve Kos'dan farklı bir şekilde ötanaziyi andırır uygulamalar görülmektedir. Bir çocuk doğduğunda babasının görevi zorunlu olarak onu Leschê denen yere götürmektir. Orada kabilenin ihtiyar heyeti bebeği kontrol ederdi. Eğer bebek sağlam ve güçlü ise bakımı için babasına teslim edilir ve 9000 toprak hissesinden bir tanesi ona verilir. Ancak o zayıf ya da sakat ise, Taygetos dağı yakınlarındaki sürgün yeri olarak adlandırılan bir kanyona terk edilirdi. Bunun arkasında yatan düşünce ise, sağlıktan ve güçten yoksun olarak doğan bir çocuğun yaşamasının hem kendisine hem de devletine pek çok sorunlar getireceğidir.<sup>6</sup>

İlkçağ felsefesinin önemli şahsiyetlerine baktığımızda, farklı görüşlerle karşılaşmaktayız. Pythagoras (M. Ö. 580–500) ve onun izinden gidenler, insan olarak beden yerine ruha değer verdiklerinden dolayı, ötanaziyi kötü görmüşlerdir. Eğer Tanrı bir insanın yaşamasını dilemiş ve onu dünyaya getirmişse, onun görevi hayatına son vermek değil bunu devam ettirmektir.<sup>7</sup> Ayrıca Batı tıbbının babası olarak kabul edilen, kendi adıyla anılmakta olan Antik Yunanlı doktor Hippokrat'ın (M.Ö. 460–375), kaleme aldığı tıp etiği ilkelerinden biri ise şudur: "Ölümcül bir ilaç istenildiğinde bunu kimseye vermeyeceğim; bunun yolunu gösterecek tavsiyede de bulunmayacağım."<sup>8</sup> Bu ilke, tıp etiği uzmanlarınca çoğu zaman, Pythagoras'ın düşüncelerinden etkilenmiş olabileceği düşünülen Hipokrat tarafından ötanazinin kabul edilmediğinin ifadesi olarak alınmaktadır.<sup>9</sup> Ötanazi karşıtları tarafından da bu ilkeye bu gün bile sık sık başvurulmaktadır.

Eflatun'un (M.Ö. 427–347) ötanazi olarak geçmese de bunu andırır uygulamalara intihar hakkındaki düşüncelerinde rastlamaktayız. İntiharı kabul edilebilir eylem olarak görmemekle beraber o, kendi model devletinde bu tür uygulamaları yasaklamamış, hatta bir kişinin tedavi edilemez, ıstırap verici durumlarda kendi sonunu belirleme hakkı olduğunu iddia etmiştir. Eflatun'un model devleti, Sparta

<sup>6</sup> H. J. Rose, "Euthanasia," *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Editör: James Hastings, c. 5, Edinburgh 1912, ss. 599-600.

<sup>7</sup> Carolyn S. Roberts, Martha Gorman, *Euthansia: A Reference Handbook*, Oxford 1996, s. 5.

<sup>8</sup> Steven H. Miles, *The Hippocratic Oath and the Ethics of Medicine*, Oxford 2005, s. xiv.

<sup>9</sup> Miles, *a.g.e.*, ss. 66-67.

anayasasının idealleştirilmiş şekli gibidir. Bu nedenle olsa gerektir ki o, ideal devlet anlayışındaki üç zümreden biri olan muhafızların neslini saf tutmak için hasta ve sakat çocuklara, alt tabakadan muhafızların çocuklarına ötanazinin uygulanmasını doğru görmektedir. Eflatun'un şu sözleri bunun açık ifadesidir: "Bu görevliler, daha iyi muhafızların çocuklarını bir çocuk yuvasına götürecek ve onları şehrin başka bir bölümünde yaşayan hemşirelerin kontrolü altına koyacaktır. Alt derecedeki muhafızların çocuklarından ve diğer bütün sakat çocuklardan sessizce kurtulunacaktır."<sup>10</sup> Çünkü onlar, devletin ihtiyaç duyduğu yüksek zihin ve beden gelişimine sahip insanlar olamayacaklardır. *Kanunlar* adlı eserinde de Eflatun, "kaderin kendisine verdiği payı şiddetli bir şekilde zorla almak" olarak betimlediği intiharı işleyenin durumu ile ilgili hüküm verirken, bazı durumları bu hükmün dışında tutar. İntihar olarak görmediği bu istisnalar, insanın yasal bir emir üzerine hayatına son vermesi, çok acı verici ve iyileşmeyecek bir hastalığa yakalananların ölümü seçmesi ve bağışlanmayacak utanç verici bir davranışta bulunup da hayatını sonlandırarak bunu affettirmeyi seçmesi olarak belirtilir.<sup>11</sup> Burada ikinci olarak anılan davranış bugün, daha çok ötanazi uygulamalarını andırmaktadır. Ayrıca Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) de, Eflatun ile benzer bir şekilde, engelli doğan bebeklerin toplumun iyiliği için öldürülmesi gerektiğine inandığını görüyoruz.<sup>12</sup> Genel olarak ölümü çok kötü bir şey olarak görmekle, çeşitli musibetlerle karşılaşan kişinin ölümü tercih etmek yerine hayata sarılmasını bir beşeri erdem olarak görmekle ve bunun sonucunda intihara karşı çıkmakla beraber Aristoteles, toplumun iyiliğini ferdinkine tercih etmesi nedeniyle böyle bir düşünceyi savunmaktadır.

Stoacı filozofların ötanazi konusunda kendilerinden öncekilerden daha açık sözlü olduklarını görüyoruz. Bunların arasında en çarpıcı olanı ise Stoacı filozof Seneca (M.Ö. 4-M.S. 65) görülebilir. Stoacı filozof, hayat kalitesi kaybolmuş yaşlılara ve engelli doğan çocuklara aynı şekilde yaşama hakkı tanımamaktadır. Seneca, "Bizler canavar gibi olan kuşları yok ederiz, hastalıklı olan ve doğal bir şekilde olmayan çocuklarımızı da boğarız" derken hasta ve engelli çocukları ortadan kaldırmayı normal görmektedir. Benzer bir durum yaşlılıkta da söz konusudur. Kendi hayatından hareketle yaşlılıkta ortaya çıkabilecek dönüşü olmayan sağlık problemleri nedeniyle hayata son vermenin gerekliliğine inanmaktadır. Seneca kendi yaşlılığı bağlamında görüşlerini şöyle ifade ediyor:

<sup>10</sup> Plato, *The Republic*, İngilizce'ye çeviren H. D. P. Lee, Middlesex 1955, s. 216.

<sup>11</sup> Plato, *The Laws of Plato*, İngilizce'ye çeviren Thomas L. Pangle, Chicago 1988, s. 268.

<sup>12</sup> Harold Y. Vanderpool, "Life-Sustaining Treatment and Euthanasia: II. Historical Aspects," *Encyclopedia of Bioethics*, Stephen G. Post (ed.), c. 3, 3. Basım, New York 2004, ss. 1422-23.

"Eğer benim iyi durumda olan uzuvlarım tam olarak kalırsa, yaşlılıktan vazgeçmem. Ancak benim zihnim bozmaya başlarsa, kabiliyetlerimi birer birer yok ederse, bana nefes dışında hayat bırakmazsa, bu çürük ve sallanan yapıyı terk edeceğim. Eğer bilirsem ki, iyileşme umudu olmadan acı çekeceğim, acı korkusundan değil o yaşayacağım her şeyi engelleyeceği için ayrılacağım."<sup>13</sup>

Monoteist dinlerin bu konu ile yaklaşımına geçmeden önce, günümüz ötanazi tartışmalarını önemli derecede etkilemiş görünen modern felsefecilerin bazılarının görüşlerini de zikretmek yerinde olacaktır. Rönesans İngiliz düşünürlerinden Thomas More (1478–1535) ideal toplumunu tasvir ettiği *Utopia* adlı eserinde, çaresiz hastaların din adamları ve senatörler tarafından ikna edilerek hayatlarına son verilmesini tavsiye eder. More, önce sağlık durumu bozulmuş hastaların mutlu edilmesi ve mümkün olduğunca rahat ettirilmesinin öneminden bahseder. Daha sonra da bunlardan sürekli bir acıya maruz kalanların, işlerini yapamaz duruma düşenlerin, düzelme imkânı bulunmayanların, hem kendilerine hem de topluma yük olduklarından dolayı, din adamlarının ve hâkimlerin teşviki ile ölümü tercih etmesinin gerekliliğinden söz eder. Kimse bunun için zorlanmamakla beraber, aç kalmak, afyon almak gibi uygun bir yöntem kullanarak gönüllü olarak hayatına son vermesinin "çok onurlu" olduğunu iddia eder.<sup>14</sup> Ayrıca ölümden sonra o kişiyi çeşitli hazların beklediğini söyler.

Bunun yanı sıra ötanazi tarihinde Francis Bacon (1561–1626) ayrı bir öneme sahiptir. En azından ötanazi kelimesi, Bacon'ın kırk dört yaşında kaleme aldığı *Advancement of Learning* (Öğrenmenin İlerlemesi) başlıklı eseri ile, genel anlamıyla rahat bir şekilde ölmek dışında bugün kastedildiği gibi, bir doktorun uygulaması ile ölümün öne çekilmesi anlamında kullanılmaya başlanmış görünüyor.<sup>15</sup> Bacon'a göre ise, insan hayatını uzatmanın her yolu aranmalı, bundan sonra ancak ümitsiz durumda olup acı çekenlerin hayatlarına son verilmelidir. Bacon için ötanazi son çaredir. Aydınlanmadan sonra bilimlerin özellikle de tıp bilim ve teknolojisinin gelişmesi ile -sekülerleşmenin de etkisiyle- birlikte meliorizm, genelde bilimin özelde tıp biliminin önemli bir ilkesi olmuştur. Bu doktrine göre, bu dünyada mükemmelliğe ulaşmak mümkün olmasa da, insan(lar) davranışları ile dünyayı, insan

<sup>13</sup> James Rachels, *The End of Life: Euthanasia and Morality*, Oxford 1990, ss. 8-9.

<sup>14</sup> Thomas More, *Utopia* (Cassel & Co., 1901), s. 83-84 yeniden basım, Forgotten Books 2008, <<http://www.forgottenbooks.org/info/9781606201763>> (20/01/2010).

<sup>15</sup> Gruman, *a.g.e.*, c. 1, s. 261.

hayatını daha iyiye doğru geliştirebilirler.<sup>16</sup> Bunun sonucu olarak ortaya çıkan insan hayatını destekleme ve uzatma araştırmalarının büyük gelişme katetmesi ve yardımcı teknolojilerin gelişmesi, pek çok sağlık problemlerini çözmeye yararlı olmakla beraber, ötanazi probleminin her zamankinden daha etkin bir biçimde tartışılmasına da yol açmış gibidir. İntihar üzerine kaleme aldığı denemede Arthur Schopenhauer (1788-1860), intiharı ahlaki özgürlüğün önündeki engelin kaldırılması olarak göyerek bunun hayatın inkârı değil yaşama iradesi olduğunu iddia etmektedir. Aynı konudaki eserinde David Hume (1711-1776), intiharın beşeri ya da ilahi görev ve sorumlulukların inkârı anlamına gelmediğini savunmaktadır. Immanuel Kant (1724-1804) ise, bedensel ya da zihinsel bir acı durumunda bunlara tahammül ederek intihardan sakınmanın kahramanca bir davranış olduğunu söylemekle birlikte, bunun mutlak bir görev olmadığını belirtmektedir.<sup>17</sup>

Diğer taraftan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi köklü, ortak mirasa sahip ve inananları toplamı dünya nüfusunun önemli bir miktarını oluşturan tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarına baktığımızda, bugün anlaşıldığı anlamıyla açıkça ötanazi konusunu bulamamaktayız. Bunun yerine, kutsal metinlerde zaman zaman ötanazi ile ilişkilendirilen intihar ve öldürme konularına rastlanmaktadır. Yahudi inancı, insan öldürmeyi, nefsi müdafaa, adil bir savaşta düşmanın öldürülmesi ve bazı suçluların ölümle cezalandırılması dışında,<sup>18</sup> "en büyük günah" kabul eder. Tanrı tarafından Musa'ya Sina Dağında verildiğine inanılan On Emir'in altıncısı, "Öldürmeyeceksin"dir.<sup>19</sup> Ayrıca Tekvin bölümünde insan hayatının kutsallığı vurgulanmaktadır: "İnsanoğlunun kanını insanoğlu tarafından kim dökerse, onun kanı da dökülecektir, çünkü Tanrı insanı kendi imajında yaratmıştır" (Tekvin 9: 6). Ayrıca Yahudi hukukunda herhangi bir engelli ya da hasta bir insanı -bu bitkisel hayata girmiş biri de olabilir- kendi isteği ile bile olsa öldürmek meşru değildir. Çünkü hayat insana ait değildir; onun sahibi, o hayatı verenden başkası değildir. Kimse de kendine ait olmayan şey üzerinde böyle bir tasarrufa izinli değildir. Çünkü hayatın her anı değerlidir; hayatın kalitesi önemli değildir. Buna rağmen bir kişi, hastayı isteği üzerine bile öldürse katil sayılır.<sup>20</sup> Diğer taraftan Yahudi hukukçuların bir

<sup>16</sup> W. L. Reese, *Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western Thought*, New Jersey 1980, s. 348.

<sup>17</sup> Rose, *a.g.e.*, c. 5, s. 601.

<sup>18</sup> Byron L. Sherwin, *Jewish Ethics for the Twentieth Century: Living in the Image of God* Syracuse 2000, s. 40.

<sup>19</sup> On Emir, Tevrat'ın Çıkış kitabı 20. Bab'ında yer almaktadır.

<sup>20</sup> Sherwin, *a.g.e.*, ss. 43-45.

kısmının, acı ve ıstırapı dindirilemeyen, hastalığı iyileştirilemeyen kişinin ölmesi için dua edilmesi, böyle bir yaşamın suni olarak uzatılmasına çalışılmaması gibi uygulamalara taraftar olduğunu söylemek gerekir.<sup>21</sup> Bu zaman zaman pasif ötanaziye onay olarak anlaşılacakla beraber, şunu da belirtmek yerinde olur ki, Yahudi hukuku bir insanın hayata bağlılığını sağlayan yaşam destek mekanizmalarının kullanılmasının durdurulmasına karşıdır.<sup>22</sup> Bunu pasif ötanazi olarak görmez.

Hıristiyan düşüncesinin öldürme ve intihar konularına yaklaşımı, Yahudi anlayışından pek de ayrı değildir; genel olarak Hıristiyan inancının ötanaziye karşı olduğunu söylemek doğru olur. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, Yeni Ahit'te intihar ile ilgili bir yorum yer almaz. Mesela Hz. İsa'yı ihbar ettiğine inanılan havari Yehuda'nın<sup>23</sup> kendini astığı bildirilir ama onunla ilgili bile herhangi bir yorum yapılmaz (Matta 27: 5). İlk Hıristiyanlar öldürme ve intiharı Tanrı'dan ümidin kesilmesi anlamında en büyük günahlar, "hayırseverliğe," "topluma" ve "Tanrı'nın kudretine" karşı doğal olmayan suçlar olarak kabul etmişlerdir.<sup>24</sup> Hıristiyan inancı da insanın Tanrı'nın imajında yaratıldığı için değerli olduğunu, hayatın da ölümün de sahibinin Tanrı olduğunu, bir kişi canının alınmasını istese bile kimsenin başkasını öldürme hakkına sahip olmadığını öğretir. Ayrıca Tanrı'nın bir planı olduğu, acı ve ıstırapın da bu planın bir parçası olduğu önemli bir Hıristiyan inancıdır. Nasıl ki Hz. İsa'nın hayatını çarmıhta acılar içinde insanlar için vermesi ilahi planın önemli bir parçası ise, insanların da acıları ve ölümleri bu planda önemli bir yere sahiptir. Erken dönem Hıristiyan teolojisinin kuramcılarında Augustine (354–430) intihar karşıtı düşünceleri sistemleştirmiştir. Onu takip eden İtalyan teolog ve filozof Thomas Aquinas (1225–1274), intiharı Tanrı'nın hayat üzerindeki egemenliğine dair Hıristiyan inancına, doğal hukuka ve toplumun sağlığına aykırı görmüştür. Katolik Kilisesi de bu doğrultuda yüzyıllarca ötanaziye reddetmiştir. Ancak uzunca bir süredir Katolik Kilisesi iyileşme ümidi olmayan hastanın normal yollar dışında önerilecek tedavileri reddetme hakkı olduğunu belirtmektedir.<sup>25</sup> Papa Pius XII (1876–1958), "Genelde bir kişinin [hayatı ve sağlığı korumak için] sadece alışılmış

<sup>21</sup> A. Carmi, "Live Like A King: Die Like A King," *Euthanasia*, Editör: A. Carmi, Berlin 1984, ss. 3-13.

<sup>22</sup> Sherwin, *Jewish Ethics for the Twentieth Century*, s. 45.

<sup>23</sup> Yehuda İşkaryot da denilir. Hıristiyan tarihinde, Hz. İsa'yı ihbar ederek ölümüne yol açtığı için "katil" anlamına gelen İşkaryot lakabıyla anılır.

<sup>24</sup> Paul Badham, "A Christian Case for Euthanasia," *Death and The Value of Life*, Editör: David Cockburn, Lampeter 1992, s. 33.

<sup>25</sup> Vanderpool, *a.g.e.*, s. 1423.



araçları kullanması kabul edilir -kişisel, yer, zaman ve kültür şartlarına göre- yani kendisine ve başkalarına herhangi bir büyük yük yüklemeyen araçlar"<sup>26</sup> sözleri, pasif ötanazinin onayı olarak anlaşılacak istenmiştir. Özellikle modernist Hıristiyan teologlar ve filozoflar arasında, ötanazinin Hıristiyan inancı ile çatışmadığını iddia edenler olmakla beraber,<sup>27</sup> Metodistler dışında Hıristiyan mezhepleri resmi olarak bir insanın canını almak anlamında ötanaziye karşıdır.

İslam dininin kutsal kitabı Kur'an da, diğer kutsal kitaplar gibi, ötanazi hakkında açıkça bir şey söylememektedir. Öte yandan cinayet, en büyük günah olarak kabul edilmektedir: "Bu yüzdendir ki, İsrail oğullarına, sebepsiz yere adam öldürmenin, yahut yeryüzünde fesat çıkarmanın karşılığı olmaksızın, kim bir kimseyi öldürürse, onun, insanları topluca öldürmüş olacağını...yazdık" (al-Maide 5: 32). Bu nedenle İslam inancı, sözü edilen durumlar dışında kalan her tür öldürmeyi kanunsuz saymaktadır. Ayrıca Kur'an bir insanın ölümünün ancak Allah'ın izin vermesi ile belirlenmiş olan zamanda olacağını bildirmektedir (Âl-i İmran 3: 145). Diğer taraftan intihar ile ilgili olarak çoğu zaman Nisa Suresi 29. ayete, "...ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir," ilahi buyruğuna atıfta bulunur. Bu ayette nehyedilen öldürme, insanın herhangi bir yolla kendini öldürmesi, yanlış davranışlarının hayatına mal olması ve insanların yapılan haksızlıklar sonucunda birbirini katletmesi şeklinde anlaşılmıştır.<sup>28</sup> Ötanaziye benzer uygulamalar ile ilgili olarak bazı hadisler bulmak mümkün olmaktadır. Cündüb b. Abdullah'tan Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği nakledilmiştir:

"Sizden önceki ümmetlerden yaralı bir adam vardı. Yarasının acısına dayanamayıp, bir bıçak aldı ve elini kesti. Ancak kan bir türlü kesilmediği için adam öldü. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak; kulum can hakkında benim önüme geçti, ben de ona cenneti haram kıldım, buyurdu" (Buhârî, Enbiyâ, 50).

Özetlemek gerekirse, İslam inancı açısından da can kutsaldır. Allah tarafından insana verilmiş ve korunması istenmiştir. O nedenle, insanın üzerinde yetkisinin olmadığı bir konuda kendisi bir tasarrufta bulunamayacağı gibi başkasına da yetki aktarımında bulunamaz.<sup>29</sup> Ölüm gelinceye kadar insanın sabır ve ümit ile

<sup>26</sup> Sissela Bok, "Death and Dying: Euthanasia and Sustaining Life: Ethical Views," *Encyclopaedia of Bioethics*, Editör: Warren T. Reich, c. 1, London 1978, s. 270.

<sup>27</sup> Yukarıda "A Christian Case for Euthanasia" başlıklı makalesine başvurduğumuz, Prof. Dr. Paul Badham bunlardan biridir.

<sup>28</sup> Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 2, İstanbul 1982, s. 1344.

<sup>29</sup> Bk. İrfan Yücel, "Tedavisinin İmkansızlığı Sebebiyle Öldürülmesini İsteyen Hasta, Doktor Tarafından Öldürülemez," *Diyanet Gazetesi*, sayı: 281, Temmuz 1982.

Yaratıcıya teslim olması ve yaşama sarılması, ebedi mutluluğu kazanmak için gereklidir. Diğer taraftan, Mısırlı Müslüman yazar Yusuf al-Karadavi (1926-), bir İnternet sayfasında yayınladığı fetvada, ötanazinin İslam açısından izin verilemez olduğunu belirttiikten sonra, tıbbi tedavinin Müslüman âlimlerin çoğunluğu tarafından zorunlu görülmediğini, hatta izin verilen bir şey olduğunu bildirmiştir. O nedenle, tıbbi açıdan yararı olmayan yerde hastaya tedavinin uygulanmayabileceği, hatta bazı durumlarda uygulanmamasının tavsiye edileceği yönünde görüş bildirmiştir.<sup>30</sup> Şu da bir gerçektir ki, İslam toplumlarında, Batı toplumlarında olduğu gibi, ötanazi tartışmaları yapılmamaktadır. İslam âleminin en batılılaşmış ülkesi olan yurdumuzda bile bu konunun mazisi çok eskilere gitmez. Bunun en önemli nedeni olarak, İslam toplumlarında çoğunluğun ahlâki değerlerinin geleneksel anlayıştan oluşmasını, gelenekte de ötanazi uygulamasının yer almadığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra, bu toplumdaki gelir düzeyinin yeterli ya da gelir dağılımının adil olmamasından dolayı, tıp teknolojisi alanındaki sınırlı imkânların doğal olarak pasif ötanazi uygulamalarını kendiliğinden, bir sorun oluşturmayacak şekilde ortaya çıkardığını görmekteyiz. Maddî gücün olmadığı yerde gerekli tedaviyi satın almak da mümkün olmamaktadır.

Zamanı geldiğinde rahat bir biçimde ve huzur içinde ölmek herkesin dileğidir. Ancak normal şartlar altında ölümün bir insanı ne zaman ve nerede yakalayacağı belli değildir. Bu açıdan ötanazi, belli şartlar ortaya çıktığında ölümün yerinin, zamanının ve şeklinin belirlenmesi işlemidir. Bu yönüyle çoğu zaman ötanazi, intihar ya da cinayetten farklı görülmemiştir. Ötanazi, sağlık bakımından yaşama kalitesini yitirmiş bir insanın, kendi iradesiyle görece hoş bir ölümü –zamanını, yerini ve şeklini- seçmiş olması bakımından cinayetle ve intihardan bazı yönleriyle farklı görünmekle beraber, aradaki çizgi çok da net değildir. Ötanaziyi daha iyi anlamak için, onun ile ilgili uygulamalara ve bunların arkasında yatan felsefi-ahlâki gerekçelere bakmak gerekmektedir.

Ötanazi isteğinde bulunan kişinin içinde bulunduğu durum ve bunun uygulanma biçimi bakımından ötanazi olayları arasında belirli bazı ayrımlar vardır. Ötanaziyi uygulayacak şahsın yetkisinin bulunup bulunmaması açısından, başka bir deyişle, ötanazinin gerçekleştirilme biçimi bakımından "aktif ötanazi" ve "pasif ötanazi" ayrımı yapılmaktadır. Başka bir açıdan bu ayrım, ölümün etkin ve edilgin

<sup>30</sup> <[http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?cid=1119503544774&pagename=IslamOnline-English-Ask\\_Scholar%2FFatwaE%2FFatwaEAskTheScholar](http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?cid=1119503544774&pagename=IslamOnline-English-Ask_Scholar%2FFatwaE%2FFatwaEAskTheScholar)> (23/01/2010).

nedenlerini belirtir.<sup>31</sup> Aktif ötanazi, doktorun derin bir sakinleştirici uyguladıktan sonra ani ölüm getirecek bir ilacı tatbik ederek ötanazi isteyen iradesi doğrultusunda hayatını sonlandırmasıdır. Pasif ötanazi ise, doktorun hastanın bir süre daha hayatını sürdürmesini sağlayacak tedavi ve teknik desteği sunmayarak ya da başlanılan hayat destek işlemlerini yararsız görüp sona erdirerek ölümü hızlandırmasıdır. Bunlar yanında zaman zaman bir de "hekim yardımlı intihar"dan söz edilir. Hastanın iradesi doğrultusunda, doktorun gerekli bilgi ve teknik desteği sağlayıp, bundan yararlanan hastanın kendi kendini öldürmesidir.<sup>32</sup> Örnek üzerinden açıklamak gerekirse, çaresiz bir hastaya doktor tarafından öldürücü bir ilaç uygulayarak ölümünü sağlamak aktif ötanazi iken, komaya girmiş bir hastanın hayatını yaşam destek üniteleri ile uzatmak için çaba harcamamak, bunları geri çekmek pasif ötanazidir. Doktor tarafından sağlanan öldürücü bir ilaç ve enjektörü kullanarak hastanın kendi kendini öldürmesi ise, hekim yardımlı intihar olmaktadır.

Hasta olan kişinin ötanaziye bakış açısını göstermek bakımından başka bir ayırım yapılır. Bu açıdan bakıldığında ötanaziler "istemli," "istem dışı" ve "istemsiz" olarak üçe ayrılırlar.<sup>33</sup> Eğer bir kişinin belli durumlarda ötanaziye yaklaşımı olumlu ise, bu istemli ötanazi olarak adlandırılır. Bir ötanazinin istemli olabilmesi için, hastanın temyiz gücüne sahip olması, hastadan izin alınmış bulunması ve hastanın ötanaziye istemli olması şartları aranır.<sup>34</sup> İradesini beyan edemeyecek derecede hasta ve bilinci kapalı olan kişiye uygulanmasına da istem dışı ötanazi denir. İyileştirilemez biçimde engelli olan bebeklere, bilinçleri geri gelmeyeceğine karar verilmiş hastalara, komada olan ve bitkisel bir hayat süren hastalara uygulanan ötanazi de bu türdendir. Ötanazi taraftarlarından biri olan John Harris, "bu durumdaki kişilerin ölümü tek alternatif varlığa yeğleyeceği sonucuna ulaşmanın akla uygun" olabileceğini iddia eder.<sup>35</sup> Bu açıdan makineye bağlı bir hayatın değerinden, kalitesinden söz mümkün değildir. Ötanazi, hasta olan insanın iradesine rağmen gerçekleştirilirse, bu istemsiz ötanazi olarak adlandırılır. Bunun yaşanmış en çarpıcı örneği, Nazi Almanyasının hayatlarını değersiz gördüğü Yahudi ve Çingeneleri yok etme uygulamasıdır. Sissela Bok'ın dediği gibi, "istemsiz ötanazi, Naziler ve diğerleri

<sup>31</sup> Marvin E. Newman, "Voluntary Active Euthanasia: An Individual's Right to Determine the Time and Manner of Death," *Perspectives on Death and Dying: Cross-Cultural and Multi-Disciplinary Views*, Marvin E. Newman ve diğerleri, Philadelphia 1989, s. 173.

<sup>32</sup> Özkara, *a.g.e.*, s. 19.

<sup>33</sup> Harris, *The Value of Life*, London 1985, ss. 82-83.

<sup>34</sup> Özkara, *a.g.e.*, s. 20.

<sup>35</sup> Harris, *a.g.e.*, s. 83.

tarafından gerçekleştirildiği gibi hasta ve kötürümleri ortadan kaldırma programlarına işaret eder.<sup>36</sup> Bu yöntem, sübjektif değerlendirmelere dayanmakta ve keyfi uygulamalar olarak her zaman ortaya çıkma ihtimali taşımaktadır. Buraya kadar verdiğimiz tanım ve ayrımlardan sonra yine de şunu belirtmek gerekir ki, teorideki bu kesin ayırım uygulamada her zaman net bir şekilde görülememektedir. Hastanın ötanazi doğrultusunda beyan ettiği irade, gerçekten kendine mi aittir yoksa duygusal ya da ruhsal baskıların bir sonucu mudur? Düzelmeyeceği düşünülerek hayatına son verilen bir insanın iyileşmesi hiç mi mümkün değildir? Eğer mümkünse, bunun cinayetten ne farkı vardır? Bu ve benzeri soruların cevabını bulmak pek de kolay değildir.

Ölümden sakınmak ve öldürmekten men etmek ya da en azından onu belli durumlarla sınırlandırmak genelde insanların ve toplumların ortak anlayışı olagelmıştır. Ancak zamanla insanların karşısına çıkan bazı acılar, hastalıklar ve engellilikler, hayatın anlamını yitirmesine ve ölümün istenmesine yol açabilmektedir. Böyle durumlarda, suçsuz insanların hayatını sona erdirmek ile hayatın anlamını yitirdiği dayanılmaz acı ve hastalık karşısında duyulan merhamet duygusu çakışır görünmekte, ötanazi tartışmaları ortaya çıkmaktadır. Ötanaziyi onaylayan ya da karşı çıkanlar, iddialarını desteklemek için bir takım argümanlara başvurmaktadır. Makalem bu bölümünde bunlara kısaca göz atmak istiyorum.

Öncelikle ötanazi taraftarlarının görüşlerini temellendirdikleri yaklaşımlara bakalım. Ötanaziyi onaylayanların önemli bir kısmı, “kişisel onur” argümanı olarak adlandırılabilir bir akilyürütmeye dayanmaktadır. Buna göre, yaşanan ciddi, acı ve ölümcül hastalıklar insan varlığını sürdürme güdüsünün ve onurlu, insanca bir hayata duyulan saygı duygusunun önüne geçebilmektedir. Aşırı beden ve zihin engeli durumunda, kişinin onuru ile yaşamasının imkânı kalmadığında, onuru ile ölmesine izin verilmesinin gerekli olduğu iddia edilmektedir. Başka bir ifadeyle, acılar içinde yaşayan, iradesini gerçekleştirmekten uzak olan, bir şekilde var olmak için birilerine ve bir şeylere mahkûm olan bir insanın hayatında onur kalmadığına inanılır. “Onurlu” bir hayatın mümkün olmadığı durumda, “onurlu” bir ölüm tercih edilir. Ötanazi lehindeki bir diğer argüman, bazı ahlâki düşüncelerden hareket etmektedir. İrade özgürlüğüne dayanan bu yaklaşıma göre, her insan ne zaman öleceğini ve hayatını sona erdireceğini belirleme hakkına sahip olmalıdır. Buna göre, eğer yapıp etmelerinden insan sorumluyorsa, ki öyledir, o halde, kendi hayatının her

<sup>36</sup> Bok, *a.g.e.*, c. 1, s. 274.

safhası hakkında da karar verme yetkisi insanın kendinde olmalıdır.<sup>37</sup> Yaşamaya değer bulmadığı bir anda insan sahnedeki çekilme yönünde iradesini kullanabilmelidir. Ayrıca birey yanında toplum da bu hakka sahip olmalıdır. Bu görüşte olanlara göre, toplumun refah düzeyi bireyinkinden önceliklidir. O zaman, ötanaziyi uygulamak toplumun da en tabii hakkı olmaktadır.

Diğer taraftan, ötanaziye karşı olanların dayandıkları argümanlar ise, başlıca üç grupta sınıflandırılabilir. Ötanazi muhaliflerinin önemli bir kısmı, başta Yahudi, Hıristiyan ve İslam geleneği olmak üzere dini inanışlardaki kasıtlı insan öldürme yasağına dayanmaktadır. Buna göre, Tanrı tarafından bir hediye olarak verilen insan hayatını Tanrı'dan başka hiç kimse alamaz. Ötanazi kasıtlı bir can alma eylemi olduğu için, birçoklarınınca dini açıdan onaylanması mümkün görülmemiştir. Diğer bir grup ötanazi aleyhtarı, evrensel ahlâki değerlere, başka bir deyişle tabii kanuna dayanmaktadır. Bu argümanın bir şekline göre, evrensel olarak kabul görmüş ahlâki değerler vardır. İnsanlığın önemli bir kısmının birleştiği bu ahlâki standartlar, savaş, nefsi müdafaa ve hukuki bir ceza olması dışında insan öldürmenin kötü olduğunu kabul etmektedir. Ötanazi intihar ve cinayete benzediğine göre, o da onlar gibi ahlâki bakımdan kötüdür, kabul edilemez. Ahlâki argümanın diğer bir şekli şöyle formüle edilebilir: Bizler her şeyi bilemeyeceğimize göre, kararımızın veya teşhisimizin kesinlikle doğru olduğundan emin olamayız. Bu nedenle, ötanazi durumunda her zaman cinayet olasılığı bulunmaktadır. Burada bir insanın hayatı söz konusudur. Bundan dolayı ötanazi, ahlâki değildir. Üçüncü argüman, ötanazi hakkı tanındığı takdirde bunun bazılarınca kötüye kullanılacağı endişesi ile ilgilidir. Ötanazi problemi birçok tartışmalı konuyu içermekte ve bu süreçte verilen kararlar pek çok zaman dışı açık değildir. Hasta veya yaşlıların psikolojik durumları, ötanazinin onaylanması ile üzerlerinde hissedeceği sosyal baskı, ailelerin, doktorların ve siyasi otoritelerin çeşitli menfaat kaygıları pek çok masum insanın hayatına son verebilir. Bu nedenle de ötanazi kabul edilemez.<sup>38</sup> Şüphesiz, burada özetlediklerimiz dışında ötanazi lehinde ve aleyhinde başka argümanlar da vardır; ancak burada ele aldıklarımız en önemlileridir.

Bütün bu argümanlar değerlendirildiğinde, önemli birkaç husus söz konusudur. Bunlardan biri, dinler bağlamında ortaya çıkmaktadır. Eğer hayatı verenin ve zamanı geldiğinde alacak olanın Tanrı olduğuna inanılıyorsa, hayatın sahibinin bildirdiği istisnalar dışında herhangi bir kişiyi öldürmenin de Tanrı'nın hakkının

<sup>37</sup> Dan W. Rock, "Life-Sustaining Treatment and Euthanasia: I. Ethical Aspects," *Encyclopedia of Bioethics*, Editör: Stephen G. Post, c. 3, 3. Basım, New York 2004, s. 1419.

<sup>38</sup> Eike-Henner W. Kluge, *The Practice of Death*, London 1975, ss. 132-169.

haksız bir şekilde kullanılması ya da Tanrı adına davranma yetkisini bazı insanların kendi ellerine alması anlamına geldiği açıktır. Bununla bağlantılı ikinci nokta ise, Yaratıcının her şeyi bir plana göre var ettiği, bu çerçevede, acı, hastalık ve ölümün bu planın önemli bir parçası olan insan hayatında önemli bir yeri olduğu inancıdır. Ruh-yapma teodisesinin iddia ettiği gibi, “özgür sorumlu varlıklar olarak gelişebilmemiz için,” acı ve ıstırapın hayatın kaçınılmaz bir gerçekliği olması gereklidir.<sup>39</sup> Bu irade sahibi bir yaratıcı inancının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca aktif ötanaziyi onaylamak, değersiz kabul edilen başka ırktan/inançtan olanların ortadan kaldırılmasına yol açabilecek tehlikeli ve önü alınması güç başka ciddi problemlerin ortaya çıkmasına da yol açacak gibi görünmektedir. Bu açıdan bakıldığında ötanazi lehindeki iddialar “kaygan zemin” (İng. *slippery slope*) yaklaşımı görüntüsü vermektedir. Diğer taraftan, ötanaziyi savunanların duruşuna güç veren bir durum, konunun duygusal yapısından kaynaklanmaktadır. Kimse kendisinin, akrabalarından birinin, daha doğrusu hiç kimsenin çok şiddetli acılar içerisinde kıvrınmasını, en küçük bir şey için bile başkalarının eline bakmasını istemez. Burada göz önünde tutulması gereken ise, bu durumda olanların içinde bulunduğu duygusal kırılganlık, alınganlık ve çöküntüdür. Bu insanların, hatta yakınlarının ne derece doğru karar verebilecekleri tartışılır. Psikolojik durumlarının göz önünde tutulması gerekir. Ayrıca iyileşmesinin mümkün olmadığı söylenen hasta ve engellilerin hayatta tutulması için ailelerin ve devletin harcamaları her geçen gün artan miktarlarda mali bir külfet oluşturmaktadır. Maddi imkânlar sonsuz değildir. Ancak buralardan kısılarak elde edilecek kaynakların, daha iyi yerlere harcanması düşüncesi, bazı hayatların diğerlerinden daha değerli olduğu düşüncesine çıkarır ki, kimse böyle bir tercih yapma hakkına sahip olmamalıdır, böyle bir tercihe zorlanmamalıdır. Bu insani görünmemektedir. İnsanlık ailesi, hastalıkta ve sağlıkta, varlıkta ve yoklukta, tasada ve kıvançta bir oldukça, birbirine güven duydukça, paylaştıkça dünya yaşanabilir bir yer olacak, engin bilgi ve karakter sahibi olabilecek, mutluluğa ulaşabilecektir.

## ABSTRACT

### EUTHANASIA AS A BIOETHICAL PROBLEM: ITS HISTORY, VARIETIES AND PHILOSOPHY

This research deals with the common issue of medicine, theology and philosophy, namely with euthanasia, which has been an important problem with the development of modern science, technology, and secularisation. Firstly, it is fo-

<sup>39</sup> Badham, *a.g.e.*, s. 37.

cused on the definition and etymology of euthanasia. Secondly, some ancient societies, philosophers and the relevant beliefs of Judaism, Christianity and Islam are explored in order to find out historical views and practices similar to euthanasia. After this, the explanation of the varieties of euthanasia in respect to the ways euthanasia conducted and the attitude of the patient follows. In the later part of the research the arguments for and against euthanasia is explored. The research ends with the evaluation of these viewpoints.

**Key words:** Bioethics, euthanasia, the value of life, death.

### KAYNAKLAR

- Badham, Paul, "A Christian Case for Euthanasia," *Death and The Value of Life*, Editör: David Cockburn, Lampeter 1992.
- Bok, Sissela, "Death and Dying: Euthanasia and Sustaining Life: Ethical Views," *Encyclopaedia of Bioethics*, Editör: Warren T. Reich, London 1978.
- Carmi, A., "Live Like A King: Die Like A King," *Euthanasia*, Editör: A. Carmi, Berlin 1984.
- Gruman, Gerald J., "Death and Dying: Euthanasia and Sustaining Life: I. Historical Perspective," *Encyclopaedia of Bioethics*, Editör: Warren T. Reich, London 1978.
- Harris, John, *The Value of Life*, London 1985.
- Kluge, Eike-Henner W., *The Practice of Death*, London 1975.
- Miles, Steven H., *The Hippocratic Oath and the Ethics of Medicine*, Oxford 2005.
- More, Thomas, *Utopia*, Cassel & Co. 1901, yeniden basım, Forgotten Books 2008, <<http://www.forgottenbooks.org/info/9781606201763>> (20/01/2010).
- Newman, Marvin E., "Voluntary Active Euthanasia: An Individual's Right to Determine the Time and Manner of Death," *Perspectives on Death and Dying: Cross-Cultural and Multi-Disciplinary Views*, Marvin E. Newman ve diğerleri, Philadelphia 1989.
- Özkara, Erdem, *Ötanazide Temel Kavramlar ve Güncel Tartışmalar*, Ankara 2001.
- Plato, *The Laws of Plato*, İngilizce'ye çeviren, Thomas L. Pangle, Chicago 1988.
- Plato, *The Republic*, İngilizce'ye çeviren H. D. P. Lee, Middlesex 1955.
- Rachels, James, *The End of Life: Euthanasia and Morality*, Oxford 1990.
- Reese, W. L., *Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western Thought*, New Jersey 1980.
- Roberts, Carolyn S., Martha Gorman, *Euthansia: A Reference Handbook*, Oxford 1996.

- Rock, Dan W., "Life-Sustaining Treatment and Euthanasia: I. Ethical Aspects," *Encyclopedia of Bioethics*, Editör: Stephen G. Post, 3. Basım, New York 2004.
- Rose, H. J., "Euthanasia," *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Editör: James Hustings, Edinburgh 1912.
- Sherwin, Byron L., *Jewish Ethics for the Twentieth Century: Living in the Image of God*, Syracuse 2000.
- Simpson, John (ed), *The Oxford English Dictionary*, CD-ROM'da İkinci Baskı, Versiyon. 4.0, Oxford 2009.
- Tubbs Jr., James B., *A Handbook of Bioethics Terms*, Washington 2009.
- Vanderpool, Harold Y., "Life-Sustaining Treatment and Euthanasia: II. Historical Aspects," *Encyclopedia of Bioethics*, Editör: Stephen G. Post, 3. Baskı, New York 2004.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1982.
- Yücel, İrfan, "Tedavisinin İmkansızlığı Sebebiyle Öldürülmesini İsteyen Hasta, Doktor Tarafından Öldürülemez," *Diyanet Gazetesi*, sayı 281, Temmuz 1982.
- <<http://philpapers.org/browse/euthanasia>> (13/01/2010).
- <[http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?cid=1119503544774&pagename=IslamOnline-English-Ask\\_Scholar%2FFatwaE%2FFatwaEAskTheScholar](http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?cid=1119503544774&pagename=IslamOnline-English-Ask_Scholar%2FFatwaE%2FFatwaEAskTheScholar)> (23/01/2010).